

Дистанційний режим судових засідань в цивільному процесі як гарантія забезпечення прав людини в контексті євроінтеграційних процесів

Кармаза О. О.

доктор юридичних наук, професор, професор

Інститут післядипломної освіти

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

вул. Васильківська, 36, Київ, Україна

orcid.org/0000-0003-4895-5220

karmazaoleksandra@gmail.com

Ключові слова: *цивільний процес, дистанційна форма судочинства, електронне судочинство, євроінтеграція, права людини, воєнний стан.*

У статті розкрито проблеми та можливості запровадження в Україні дистанційної форми здійснення цивільного судочинства відповідно до міжнародного права та стандартів права Європейського Союзу, а також з урахуванням дії на території України спеціальних правових режимів, а саме режимів воєнного чи надзвичайного стану. Об'єктом дослідження є процесуальні відносини, які виникають у зв'язку із захистом прав чи інтересів фізичних осіб, юридичних осіб, держави в цивільному судочинстві, а також які обтяжені дією правового режиму воєнного чи надзвичайного стану на території України. Метою дослідження є встановлення можливості реалізації дистанційної форми (дистанційного режиму, онлайн-режиму) здійснення цивільного судочинства в Україні відповідно до стандартів права Європейського Союзу та з урахуванням норм Конституції України. Запропоновано авторське бачення модифікації процесуальних прав осіб у цивільному судочинстві. Отримало подальший розвиток поняття «захист прав у цивільному судочинстві» щодо розширення його змісту. Досліджено поняття «електронне судочинство» та «дистанційна форма судочинства», розглянуто співвідношення цих понять. Доведено, що запровадження дистанційної форми розгляду цивільних справ у практичному аспекті без внесення відповідних змін у законодавство України є неможливим. Звертається увага на те, що це питання потребує комплексного вирішення задля створення належної законодавчої бази. Електронний суд чи електронне судочинство розглядається як елемент дистанційної форми судочинства, яка запроваджується як додатковий інститут здійснення цивільного судочинства під час дії спеціального правового режиму, встановленого законом, який забезпечить віддалений розгляд справ у суді у межах, порядку та в спосіб, визначений ЦПК. Звертається увага на те, що під електронним судочинством, запровадженим у цивільному процесі, у вузькому значенні розуміються електронний документообіг та проведення судових засідань у режимі відеоконференції. Встановлено, що для науки цивільного процесу та практики залишаються актуальними та потребують подальших наукових досліджень проблеми, пов'язані із застосуванням цифровізації правосуддя, зокрема застосування в судовому процесі штучного інтелекту. Методологічною основою дослідження є філософсько-правові засади пізнання соціальних явищ, зокрема тих, що стосуються охорони, захисту та відновлення прав осіб (громадян та юридичних осіб) у цивільному процесі. У статті застосовано діалектичний, системно-структурний, нормативно-логічний, соціологічний, порівняльно-правовий методи пізнання. За результатами проведеного дослідження запропоновано удосконалення норм цивільного процесуального законодавства України.

Remote regime of court sessions in civil proceedings as a guarantee of human rights in the context of European integration processes

Karmaza O. O.

Doctor of Law, Professor, Professor

Institute of Continuing Education

of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Vasylkivska str., 36, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-4895-5220

karmazaoleksandra@gmail.com

Key words: *civil process, electronic justice, European integration, human rights, martial law.*

The article reveals the problems and possibilities of introducing a remote form of civil justice in Ukraine in accordance with international law and European Union law standards, as well as taking into account the operation of special legal regimes on the territory of Ukraine: martial law or state of emergency regimes. The object of the study is procedural relations that arise in connection with the protection of the rights or interests of individuals, legal entities, and the state in civil proceedings, and which are burdened by the effect of the legal regime of martial law or a state of emergency on the territory of Ukraine. The purpose of the study is to establish the possibility of implementing a remote form (remote mode, online mode) of conducting civil proceedings in Ukraine in accordance with the standards of European Union law and taking into account the norms of the Constitution of Ukraine. The author's vision of modification of the procedural rights of persons in civil proceedings is proposed. The concept of "rights protection in civil proceedings" was further developed in terms of expanding its content. The concepts of "electronic justice" and "remote form of justice" were studied, and the relationship between these concepts was considered. It has been proven that the introduction of a remote form of consideration of civil cases is practically impossible without making appropriate changes to the legislation of Ukraine. Attention is drawn to the fact that this issue requires a comprehensive solution in order to create an appropriate legislative framework. In the article, the electronic court or electronic proceedings are considered as an element of a remote form of judicial proceedings, which is introduced as an additional institution for the implementation of civil proceedings during the operation of a special legal regime established by law, and which will ensure remote consideration of cases in court within the limits, order and manner determined by the Code of Civil Procedure. Attention is drawn to the fact that electronic court proceedings, introduced in the civil process in a narrow sense, are understood as electronic document circulation and the holding of court hearings in video conference mode. It was established that for the science of civil procedure and practice, the problems related to the use of digitalization of justice, in particular the use of artificial intelligence in the judicial process, remain relevant and require further scientific research. The methodological basis of the study is the philosophical and legal basis of knowledge of social phenomena, in particular, those related to the protection, protection and restoration of the rights of individuals (citizens and legal entities) in the civil process. The article uses dialectical, systemic-structural, normative-logical, sociological, comparative-legal methods of cognition. Based on the results of the research, it is proposed to improve the norms of the civil procedural legislation of Ukraine.

Вступ. Станом на вересень 2022 року в Україні вже восьмий рік триває військова агресія Росії проти України. Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64, затвердженим Законом «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»», в Україні введено воєнний стан. В Україні досі діє правовий режим воєнного стану на підставі відповідних указів Президента, затверджених законами. Дія правового режиму воєнного чи надзвичайного стану зумовлює модифікацію наявних прав і свобод людини й громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб, а в юриспруденції – нові наукові дослідження з окресленої проблеми.

Крім того, вісім років тому (2014 рік) Верховна Рада України та Європейський Парламент одночасно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [1], яка сприяла подальшому розвитку права України в напрямі євроінтеграції. 28 лютого 2022 року в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні задля підтримки цілей, визначених у ст. 2 Договору про Європейський Союз [2], було підписано заяву про вступ України до ЄС, і у березні 2022 року Європейський Парламент рекомендував державам-членам ЄС працювати над наданням статусу кандидата на членство у ЄС для України. В червні 2022 року Україна отримала статус країни-кандидата.

Спровоковані дією правового режиму воєнного стану проблеми захисту прав громадян стосовно обмеження прав громадянина на захист у суді через неможливість здійснення судочинства на окупованих територіях України, територіях України, де ведуться чи велися бойові дії тощо, а також вибраний Україною європейський напрям розвитку вимагають від учених, науковців та суб'єктів законодавчої ініціативи із застосуванням принципів верховенства права та запобігання порушенню й обмеженню прав осіб, розроблення та запровадження належних та ефективних засобів захисту права громадян на судовий захист в Україні. Тож доцільно говорити про правову рефлексію – відображення в структурі та змісті прав і обов'язків тих реалій, які притаманні надзвичайній ситуації та на які необхідно адекватно реагувати [3, с. 56], тобто йдеться про модифікацію цивільних процесуальних прав та обов'язків [4, с. 1156–1164].

Отже, існує необхідність реагування на удосконалення та запровадження належних механізмів захисту прав осіб у цивільному судочинстві. На це, зокрема, звернув увагу Голова Верховного Суду В. Князев та запропонував створити механізм, що гарантував би громадянам доступ до правосуддя незалежно від ситуації в країні. Також він акцентував увагу на цифровізації правосуддя,

а саме на забезпеченні можливості учасникам процесу віддаленого доступу до суду та здійснення правосуддя в дистанційному режимі [5].

Проблеми своєчасного, доступного, ефективного захисту прав громадян у суді в умовах дії режимів воєнного чи надзвичайного стану на території України, а також проблеми, які пов'язані з розвитком цивільного процесу в напрямі євроінтеграції, є предметом дослідження в Україні. Так, ці проблеми вивчали С. Короед, В. Махінчук («Проблеми відшкодування майнової шкоди, завданої пошкодженням нерухомого майна внаслідок збройної агресії Російської Федерації», 2022 рік), Д. Луспеник («Цивільний процес в умовах воєнного стану», 2022 рік), Т. Комарова («Законодавство Європейського Союзу та вплив практики суду ЄС на становлення європейського цивільного процесу», 2018 рік), В. Бобрик («Спрощення судового розгляду справ з невеликою ціною позову: європейський досвід та перспективи в Україні», 2016 рік), І. Ізарова («Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу», 2015 рік). Водночас у науці цивільного процесу, а також на законодавчому рівні не вирішена проблема повноцінної дистанційної форми розгляду цивільних справ, яка б сприяла своєчасному, об'єктивному, всебічному захисту прав осіб у суді та відповідала правовим засадам Європейського Союзу.

Метою дослідження є встановлення можливості реалізації дистанційної форми (дистанційного режиму, онлайн-режиму) здійснення цивільного судочинства в Україні відповідно до стандартів права Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Пандемія Covid-19, введення в Україні правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, неможливість здійснення цивільного судочинства через військову агресію Росії на території України, а також вибраний Україною євроінтеграційний курс вказують на необхідність удосконалення цивільного процесуального законодавства України щодо фундаменталізації прав і свобод людини й громадянина та забезпечення доступності правосуддя як міжнародного стандарту справедливого судочинства, зокрема, шляхом цифровізації. В Декларації Європейська комісія з питань ефективності правосуддя (СЕРЕJ) Ради Європи (2020 рік) вказала на необхідність прийняття ефективних рішень під час дії пандемії для забезпечення безперервності роботи судів та доступу до правосуддя. При цьому звернула увагу на те, що ІТ-рішення (онлайн-послуги, дистанційні судові засідання та відеоконференції) та подальший розвиток цифрового правосуддя мають завжди здійснюватися відповідно до основних прав та принципів справедливого судового розгляду [6]. Впровадження можливості дистанційного режиму правосуддя

в Україні широко почало обговорюватися після появи в Україні пандемії Covid-19 [3], тож тема цифровізації правосуддя не є новою.

Судді звертають увагу на те, що зміст та форма провадження у цивільних справах в умовах воєнного стану повинні відповідати завданням та основним засадам цивільного судочинства, але мають бути особливості здійснення такого провадження в умовах воєнного чи надзвичайного стану [7]. Правосуддя судами в умовах дії воєнного стану має здійснюватися в нерозривній зв'язці із забезпеченням не лише реальної доступності кожного до правосуддя, але й необхідних умов для роботи суддів, судів системи судоустрою України. Це потребує створення належної законодавчої бази [8].

Підтримуючи науково-практичну дискусію, зазначимо, що є необхідність обговорення та закріплення дистанційної форми судового засідання у випадках, межах та порядку, визначених у Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК) та з дотриманням міжнародних принципів і європейських стандартів щодо доступу до суду та дії принципу права на справедливий судовий розгляд. Застосування дистанційної форми відповідає Директиві Європейського Парламенту і Ради ЄС про запровадження Європейського кодексу електронних комунікацій, Європейської етичної хартії використання штучного інтелекту в судових системах і реаліях, що їх оточують.

Отже, пропонуємо розрізнити поняття «електронне судочинство» та «дистанційна форма судочинства». Законодавство України не використовує та не розкриває їхні значення. Водночас ЦПК визначає підстави, межі та способи застосування Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (ст. 14), подачу заяви та документів в електронній формі (ст. ст. 43, 62, 128, 177), електронних доказів (ст. ст. 76, 83, 85, 93, 95, 100, 101, 146, 175), використання систем відеоконференц-зв'язку (ст. ст. 7, 14, 67, 69, 72, 73, 74, 203, 212) тощо. Крім того, ст. 11 Закону «Про судоустрій та статус суддів» визначає, що додатковим способом інформування може бути надання інформації з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг. Узагальнивши ці та інші норми законодавства України, дійдемо висновку, що в ньому визначаються порядок, межі та спосіб електронного документообігу, а також проведення судового засідання в режимі відеоконференції (електронний суд у вузькому значенні).

В юриспруденції зазначається, що електронний суд – це підсистема ЄСІТС, що забезпечує можливість користувачам у передбачених законодавством випадках відповідно до наявних технічних можливостей підсистеми ЄСІТС реалізованого функціоналу створювати та надсилати в електро-

нному вигляді процесуальні чи інші документи до суду, інших органів та установ у системі правосуддя, а також отримувати інформацію про стан і результати розгляду таких документів чи інші документи [9]. Електронний суд як елемент інформаційного суспільства – це самостійна унікальна форма судового процесу, заснованого на новітніх ІТ, що забезпечують повний цикл розгляду судової справи в електронному форматі [10]. Електронне правосуддя охоплює широкий спектр ініціатив, включно з використанням електронної пошти, поданням позовів в онлайн-режимі, наданням інформації в Інтернеті, використанням відеоконференцій, відстеженням у реальному часі реєстрації та стадій розгляду справи, а також отриманням доступу до інформації [11].

З цими та іншими висновками тяжко не погодитися, оскільки електронний суд щодо електронного документообігу в судовому процесі, а також проведення засідань у режимі відеоконференцій дійсно існує в Україні. Плюси та мінуси електронного суду широко висвітлюються вченими та практиками, зокрема В. Бобриком, Н. Голубевою, Ж. Васильєвою-Шаламовою, О. Захаровою, О. Грабовською, С. Короєдом, Г. Тимченком, Р. Ханік-Посполітак.

Вважаємо, що електронний суд слід розглядати як елемент дистанційної форми судочинства, яка може бути запроваджена як додатковий інститут здійснення цивільного судочинства під час дії спеціального правового режиму, встановленого законом, який забезпечить віддалений розгляд справ у суді у межах, порядку та в спосіб, визначені ЦПК. Такий висновок зумовлений подіями, пов'язаними зі збройною агресією Росії на території України, дією правового режиму воєнного стану, небезпеками, які виникають в умовах воєнного стану для життя, здоров'я громадян, а також підтверджується судовою практикою (ухвала ВП ВС від 7 червня 2022 року у справі № 910/10006/19).

Перехід на дистанційну форму правосуддя під час дії правового режиму воєнного стану чи надзвичайного стану забезпечить гарантоване міжнародними договорами України (наприклад, ст. 6 Європейської конвенції з прав людини), Конституцією України, ЦПК право на справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд справи у суді, сприятиме виконанню вимог Конституції, Закону «Про правовий режим воєнного стану» та інших законів України стосовно здійснення правосуддя під час дії правових режимів (воєнного стану, надзвичайного стану чи режиму тимчасово окупованих територій України [12]).

Однак законодавство не регулює відносини використання дистанційної форми судочинства як форми, яка діє віддалено від приміщення суду. Більш того, норми Закону «Про судоустрій та ста-

тус суддів» забороняють проводити судові засідання поза спеціально обладнаних для цього приміщень. Водночас вважаємо, що правовий механізм дистанційного режиму правосуддя може бути схожим на дистанційний режим проведення засідань Центральної виборчої комісії (ст. 11 Закону «Про Центральну виборчу комісію»).

У зв'язку з цим пропонуємо внести зміни до Закону України «Про судоустрій та статус суддів», а також ЦПК щодо запровадження на період дії спеціальних правових режимів, визначених законом, у судовому процесі особливої онлайн-роботи суду (дистанційного режиму), які б визначали порядок, підстави, межі, строки онлайн-розгляду і вирішення цивільних справ з дотриманням завдань, визначених ЦПК. На науковому рівні слід розширити зміст поняття «захист прав у цивільному судочинстві» стосовно здійснення судових онлайн-засідань (дистанційного режиму правосуддя). Також вбачається доцільним продовжити розроблення теми запровадження цифровізації правосуддя шляхом залучення штучного інтелекту (далі – ШІ), яка відповідає Європейській етичній хартії використання штучного інтелекту в судових системах і реаліях, що їх оточують, Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, а також може бути предметом окремого проєкту закону України.

Загалом тема ШІ в судовому процесі не є новою для науки, однак потребує подальших досліджень. Запровадження ШІ в механізмі охорони та захисту прав та свобод учасників судового процесу має бути адаптованим до суспільних відносин, не порушувати конституційні права та свободи

людини і громадянина в Україні, мати законодавче підґрунтя, а також враховувати Рекомендації СМ/Rec(2020)1 Комітету Міністрів державам-членам щодо впливу алгоритмічних систем на права людини [13].

Висновки. Регулювання відносин у цивільному процесі з огляду на динаміку розвитку та утвердження системи правових принципів, визначених у Конституції України, міжнародному та європейському праві, має передбачати ефективні, своєчасні та обґрунтовані правові механізми захисту прав громадян у суді, спрямовані на забезпечення безперервності здійснення правосуддя, тож зміст поняття «захист прав у цивільному судочинстві» у широкому розумінні слід розглядати через здійснення судових онлайн-засідань у цивільному судочинстві у випадках дії спеціальних правових режимів, у порядку, межах, строках та з підстав, визначених ЦПК. Запровадження дистанційної форми розгляду цивільних справ у практичному аспекті без внесення відповідних змін у законодавство України є неможливим.

Задля забезпечення безперервності здійснення захисту прав осіб у цивільному судочинстві пропонуємо електронне судочинство розглядати як елемент дистанційної форми, яка запроваджується як додатковий інститут здійснення цивільного судочинства під час дії спеціального правового режиму, встановленого законом, який забезпечить віддалений розгляд справ у суді у межах, порядку та в спосіб, визначений ЦПК.

Потребують подальших наукових досліджень проблеми, пов'язані із застосуванням цифровізації правосуддя, зокрема щодо застосування в суді ШІ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони / *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 12.09.2022).
2. Consolidated version of the Treaty on European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT> (дата звернення: 12.09.2022).
3. Харитонов Є., Харитонova О., Булеца С. Приватні та публічні інтереси в умовах пандемії Covid-19: колізії та правові шляхи вирішення : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 316 с.
4. Кармаза О. Захист прав та інтересів громадян у цивілістичному процесі в умовах військового стану та військової агресії росії проти України. *Російсько-українська війна (2014–2022 роки): історичні, політичні, культурно-освітні, релігійні, економічні та правові аспекти* : наукова монографія. Рига : Baltija Publishing, 2022. 1421 с. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-144>.
5. Треба створити механізм, що гарантував би громадянам доступ до правосуддя незалежно від ситуації в країні – Голова ВС. 18 серпня 2022 року / Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1309125> (дата звернення: 12.09.2022).
6. Декларація СЕРЕJ. Отримані уроки і виклики, які постали перед судовою владою під час пандемії Covid-19 і після неї. Неофіційний переклад, здійснений Верховним Судом. URL: <https://rm.coe.int/serrej-declaration-on-lessons-learned-serrej-2020-8rev/16809ede8b> (дата звернення: 12.09.2022).
7. Луспенник Д. Цивільний процес в умовах воєнного стану / Верховний Суд. 17 червня 2022 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_06_21_prezent_L.pdf (дата звернення: 12.09.2022).

8. Смокович М. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 70. С. 450–455. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.72>.
9. Електронний суд. *Вікіпедія*. URL: https://wiki-ccs.court.gov.ua/w/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F:%D0%95%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4 (дата звернення: 12.09.2022).
10. Бринцев О. Електронний суд в Україні. Досвід та перспективи : монографія. Харків : Право, 2016. 72 с.
11. Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_UKR.pdf (дата звернення: 12.09.2022).
12. Кармаза О. Забезпечення цивільних прав громадян в умовах дії правового режиму на тимчасово окупованій території України: загальнотеоретичні положення нотаріального процесу. *Публічне право*. 2015. № 3 (19). С. 305–313.
13. Кармаза О. Правова природа штучного інтелекту та цифрових технологій у цивілістичному процесі України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 4. С. 24–30. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.4.4>.

REFERENCES

1. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony [Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their member states, of the one part, and Ukraine, of the other part]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (in Ukrainian).
2. Consolidated version of the Treaty on European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT> (in English).
3. Kharytonov Ye., Kharytonova O., Buletsa S. (2021). Pryvatni ta publichni interesy v umovakh pandemii Covid-19: kolizii ta pravovi shliakhy vyrishennia: monohrafiia [Private and public interests in the context of the Covid-19 pandemic: conflicts and legal solutions: monograph]. Odesa. Vyd. dim “Helvetyka”, 316 p. (in Ukrainian).
4. Karmaza O. (2022) Zakhyst prav ta interesiv hromadian u tsyvilistychnomu protsesi v umovakh viiskovoho stanu ta viiskovoi ahresii rosii proty Ukrainy. Rosiisko-ukrainska viina (2014–2022): istorychni, politychni, kulturno-osvitni, relihiini, ekonomichni ta pravovi aspekty: Naukova monohrafiia [Protection of the rights and interests of citizens in the civil process in the conditions of martial law and Russia’s military aggression against Ukraine. Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural and educational, religious, economic and legal aspects: Scientific monograph.]. Ryha: Baltija Publishing. 1421 p. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-144> (in Ukrainian).
5. Verkhovnyi Sud. (2022) Treba stvoryty mekhanizm, shcho harantuvav by hromadianam dostup do pravosudiv nezalezno vid sytuatsii v kraini – Holova VS. [It is Necessary to Create a Mechanism That Would Guarantee Citizens’ Access to Justice Regardless of the Situation in the Country – SC President]. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1309125> (in Ukrainian).
6. Deklaratsiia CEPEJ. Otrymani uroky i vyklyky, yaki postaly pered sudovoiu vladoiu pid chas pandemii Covid-19 i pislia nei [CEPEJ Declaration on lessons learned and challenges faced by the judiciary during and after the COVID-19 pandemic]. Neofitsiinyi pereklad, zdiisnnyi Verkhovnym Sudom. URL: <https://rm.coe.int/cepej-declaration-on-lessons-learned-cepej-2020-8rev/16809ede8b> (in Ukrainian).
7. Luspenyk D. (2022). Tsyvilnyi protses v umovakh voiennoho stanu. Verkhovnyi Sud. Vebinar [Civil process under martial law]. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_06_21_prezent_L.pdf (in Ukrainian).
8. Smokovych M. (2022). Zdiisnennia pravosudiv v umovakh voiennoho stanu: do pyttannia zakonodavchikh zmin [Execution of justice in martial law: to the question of legislative changes]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii PRAVO. Vypusk 70, 450–455 p. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.72> (in Ukrainian).
9. Elektronnyi sud [Electronic court]. *Вікіпедія* URL: https://wiki-ccs.court.gov.ua/w/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F:%D0%95%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4 (in Ukrainian).

10. Bryntsev O. (2016). Elektronnyi sud v Ukraini. Dosvid ta perspektyvy: monohrafiia [Electronic court in Ukraine. Experience and perspectives: monograph]. Kh.: Pravo, 72 p. (in Ukrainian).
11. Posibnyk z yevropeiskoho prava z pytan dostupu do pravosuddia [Guide to European law on access to justice]. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_UKR.pdf (in Ukrainian).
12. Karmaza O. (2015). Zabezpechennia tsyvilnykh prav hromadian v umovakh dii pravovoho rezhymu na tymchasovo okupovani terytorii Ukrainy: zahalnoteoretychni polozhennia notarialnoho protsesu [Ensuring the civil rights of citizens under the conditions of the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine: general theoretical provisions of the notarial process]. *Publichne pravo*. № 3 (19), 305–313 p. (in Ukrainian).
13. Karmaza O. (2021). Pravova pryroda shtuchnoho intelektu ta tsyfrovyykh tekhnolohii u tsyvilistychnomu protsesi Ukrainy [The legal nature of artificial intelligence and digital technologies in the civil process of Ukraine]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. Vypusk 4, 24–30 p. DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.4.4> (in Ukrainian).